

چیستی و کارکرد رؤیاها در آثار عرفان اسلامی^۱

وحید محمودی^۲

استادیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)

امیرعلی مازندرانی

استادیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)

چکیده

صوفیان رؤیا را یکی از راه‌های ارتباط با عالم غیب تلقی می‌کردند؛ از این رو، برای رؤیاها اهمیت زیادی قائل بودند. آن‌ها ضمن بیان دیدگاه‌های مختلف درباره منشأ رؤیاها، تأثیرات و کارکردهای تجربه رؤیا در زندگی معنوی را نیز تبیین کرده‌اند. در این مقاله با مطالعه دقیق ۳۴ اثر اصیل عرفانی قرون ۴ تا ۹ هجری قمری و تحلیل محتوای ۳۸۷ گزارش رؤیا در این آثار، به بررسی و تحلیل چیستی و کارکرد رؤیا در تصوف پرداخته شد. از نگاه عارفان، رؤیا یا به عوامل بیرونی یا به انفعالات درونی آدمی مربوط می‌شود. برخی از عارفان، فرشتگان و برخی نیز رفتار، گفتار و اندیشه انسان در بیداری را عامل رؤیا می‌دانند. سرانجام، برخی دیگر، اتصال خیال مقید آدمی به خیال مطلق یا عالم مثال را سرمنشأ رؤیا می‌دانند. تحلیل محتوای گزارش‌های رؤیا در آثار عرفانی نشان می‌دهد که رؤیاها برای عارفان سه کارکرد اصلی داشته‌اند: ۱. راه ارتباطی با غیب و کسب معرفت؛ ۲. وسیله اعتباربخشی؛ ۳. بازخورد و نشان‌دهنده عاقبت امور و اعمال جوارحی و جوانحی. پژوهش حاضر می‌تواند چارچوب منسجمی را برای درک ماهیت و کارکرد رؤیاها از نگاه عرفان اسلامی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها

رؤیا، تصوف، تحلیل متون عرفانی، باورهای رؤیا، کارکرد رؤیا

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): v.mahmodi66@gmail.com

مقدمه

تجربه رؤیا همواره و در همه جا برای آدمیان مهم بوده است، به همین دلیل، در اغلب فرهنگ‌ها، به ویژه در بین مسلمانان با باورهای گوناگون و رفتارهای مرتبط با رؤیا از جمله تعبیر رؤیا روبه‌رو می‌شویم.^۱ عرفان و به طور خاص، عرفان اسلامی، توجه ویژه‌ای به دنیای درون و ادراک بلاواسطه و حضوری دارد و به همین دلیل، رؤیا به عنوان یکی از درجه‌های ارتباط با غیب در آثار عرفانی بسیار مورد توجه است؛ به طوری که در بسیاری از آثار اصیل عرفانی، رؤیاهایی گزارش یا در مورد ماهیت رؤیا مطالبی بیان شده است.

در چندین پژوهش، به موضوع معنا و اهمیت رؤیاها در آثار عارفان اسلامی پرداخته شده است؛ اما اغلب این مقالات از منظری خاص به این موضوع پرداخته‌اند یا تنها به نظرات یکی از عارفان و مطالب یک اثر عرفانی درباره رؤیا و کارکردهای آن بسنده کرده‌اند. برای نمونه پیرانی و عظیمی^۲، به بررسی آموزه‌های اخلاقی در گزارش‌های رؤیای صوفیان و تأثیر این آموزه‌ها بر تحول شخصیت عرفا پرداختند، اما مشخص نکردند که کدام آثار را بررسی کرده‌اند. رضایی و اسکندری^۳ بدون نتیجه‌گیری خاصی رؤیاهای ذکر شده در رساله قشیریه را بررسی کردند. آریان و کمالی بانیانی^۴ نشان دادند که در مثنوی معنوی، بیشتر رؤیاها الهام‌بخش و بشارت‌دهنده هستند و به حل مشکلات کمک می‌کنند. نجفی و علی‌رضایی^۵ رؤیاهای مشایخ صوفی در تذکره الاولیاء را بررسی کردند و نشان دادند که بسیاری از این رؤیاها در زندگی روزمره عرفای اسلامی ریشه داشته‌اند.

در سطح بین‌المللی نیز پژوهش‌های معدودی انجام شده است، و پژوهش‌های موجود نیز معمولاً در مورد سنت تعبیر رؤیا در اسلام نوشته‌اند، و بر سنت عرفان اسلامی به طور

1. Marlow, L. (Ed.). *Dreaming Across Boundaries: The Interpretation of Dreams in Islamic lands*. Ilex Foundation, 2008.

۲. پیرانی، عظیمی، «آموزه‌های اخلاقی خواب و رؤیا و تأثیر آن بر تحول شخصیت عرفا»، فصلنامه عرفانیات در ادب فارسی، س ۳، ش ۱۱، ۱۳۹۱ش، صص ۸۹-۱۱۱.

۳. رضایی، اسکندری، «تحلیل خواب‌های صوفیانه در رساله قشیریه»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، اس ۱۰، ش ۱، ۱۳۹۳ش، صص ۶۷-۱۰۵.

۴. آریان، کمالی بانیانی، «تحلیلی بر خواب‌ها و رؤیاهای عرفانی از منظر مولانا در مثنوی معنوی»، عرفان اسلامی، س ۱۳، ش ۲، ۱۳۹۵ش، صص ۲۱۳-۲۳۳.

۵. نجفی، علی‌رضایی، «خاستگاه و منشاء خواب‌های مشایخ در تذکره الاولیاء»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، س ۱۵، ش ۱۳۹۸، صص ۲۵۹-۲۹۲.

متمرکز نپرداخته‌اند. در یک پژوهش^۱، موضوع رؤیا در جهان اسلام در بستر تاریخی بررسی شده است و در بخشی از آن در مورد اهمیت رؤیا برای صوفیان صحبت شده است. در یک مطالعه موردی^۲ در مورد یک صوفی مصری به نام عبدالوهاب شعرانی (م. ۹۷۳هـ.ق) نوشته شده است که او در زندگی نامه خودنوشت خود به نام *لطایف المنام* رؤیاهایش را تعبیر می‌کرد. به همین ترتیب، ماطر^۳ به موضوع رؤیاها و تعبیر رؤیا در کتاب *فرج المهموم* سید بن طاووس پرداخته است. در مطالعه دیگری، به روایت‌های رؤیای مسلمانان از شهدا در منابع قدیمی و معاصر اسلامی پرداخته شده است^۴. در این مطالعه پژوهشگر نشان داد که رؤیای درگذشتگان و به ویژه شهدا برای مسلمانان، رؤیای صادقه و به عنوان پیامی الهی تلقی می‌شود. بنابراین در هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها آثار مهم عرفان اسلامی به منظور شناخت چيستی و کارکرد رؤیاها به طور جامع بررسی نشده‌اند.

روش پژوهش

در این پژوهش ابتدا منابع معتبر صوفیان قرن ۴ تا ۹ هجری شناسایی شد. تمام کتاب‌های مورد استفاده، کتاب‌های شاخص صوفیان در این دوره‌اند و برای نویسندگان قابل دسترس بودند. این کتاب‌ها با دقت بررسی شدند و گزارش‌های رؤیای ذکر شده در آن‌ها استخراج شد. به طور کلی در این پژوهش، ۳۸۷ گزارش رؤیای منحصر به فرد از ۳۴ کتاب از ۳۳ نویسنده جمع‌آوری شد. شایان ذکر است که ۹۶ رؤیا در بیش از یک منبع (۲ تا ۵ منبع) ذکر شده بود. در مواردی که گزارش‌های رؤیای تکراری در کتاب‌ها وجود داشت، تاریخ رؤیا بر مبنای کتاب قدیمی‌تر در نظر گرفته شد. در جدول زیر فهرست کتاب‌ها و تعداد رؤیاهای استخراج‌شده از آن‌ها را ملاحظه می‌کنید:

1. Green, N, «A Brief World History of Muslim Dreams», *Islamic Studies*, vol.54, no.3-4, 2015, p. 143.
2. Katz, J. G, «An Egyptian Sufi Interprets His Dreams: 'Abd Al-Wahhâb Al-Sha'rânî 1493–1565», *Religion*, vol.27, no.1, 1997, pp. 7-24.
3. Matar, Z, «Dreams and Dream Interpretation in the Faraj al-Mahmum of Ibn Tavus», *The Muslim World*, vol. 80, no.3-4, 1990, pp. 165-175.
4. Sirriyeh, E. «Dream Narratives of Muslims' Martyrdom: Constant and Changing Roles Aast and Present», *Dreaming*, vol. 21, no. 3, 2011, p. 168.

ردیف	نام اثر	زبان	نویسنده	متوفی*	تعداد
۱	رساله بدو الشأن	عربی	حکیم ترمذی	ح. ۲۹۵ تا ۳۰۰	۱۱
۲	جواهر التصوف	عربی	یحیی بن معاذ رازی	۲۵۸	۱
۳	اللمع فی التصوف	عربی	ابونصر عبدالله بن علی سراج طوسی	۳۷۸	۳
۴	التعرف لمذهب اهل التصوف	عربی	ابوبکر کلابادی	۳۸۰	۳
۵	قوت القلوب فی معامله المحبوب	عربی	محمد بن علی مکی	۳۸۳	۱
۶	تهذیب الاسرار	عربی	ابوسعبد خرگوشی	۴۰۷	۱۳
۷	طبقات الصوفیه	عربی	ابوعبدالرحمن محمد بن حسین سلمی	۴۱۲	۶
۸	حلیه الاولیا و طبقات الاصفیا	عربی	ابونعیم اصفهانی	۴۳۰	۱۱
۹	رساله قشیری	عربی	عبدالکریم بن هوازن قشیری	۴۶۵	۴۶
۱۰	کشف المحجوب	فارسی	علی بن عثمان هجویری	۴۶۵	۱۹
۱۱	کتاب النور	عربی	محمد بن علی سهلگی	۴۷۷	۸
۱۲	طبقات الصوفیه	فارسی	خواجه عبدالله انصاری	۴۸۱	۱۵
۱۳	احیاء علوم الدین	عربی	ابوحامد محمد غزالی	۵۰۵	۲۰
۱۴	رساله عینی	فارسی	احمد غزالی	۵۲۰	۱
۱۵	تمهیدات	فارسی	عین القضاة همدانی	۵۲۵	۲
۱۶	کشف الاسرار و عده الابرار	فارسی	ابوالفضل رشیدالدین میبدی	۵۳۰	۱۶
۱۷	حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر	فارسی	ابو روح لطف الله بن ابی سعید	۵۴۱	۱
۱۸	مناقب الصوفیه	فارسی	قطب الدین ابومظفر بن اردشیر عبادی	۵۴۷	۱

ردیف	نام اثر	زبان	نویسنده	متوفی*	تعداد
۱۹	مقامات ژنده‌پیل	فارسی	سدیدالدین محمد بن موسی غزنوی	ح. ۵۳۴	۱۸
۲۰	اسرار التوحید	فارسی	محمد بن منور میهنی	پ. ۵۵۳	۹
۲۱	فوائح الجمال و فوائح الجلال	عربی	نجم‌الدین کبری	۶۱۸	۱
۲۲	عوارف المعارف	عربی	شهاب‌الدین عمر بن محمد سهروردی	۶۲۳	۳
۲۳	تذکره الاولیاء	فارسی	فریدالدین عطار نیشابوری	۶۲۷	۱۰۹
۲۴	فصوص الحکم	عربی	محبی‌الدین بن عربی	۶۳۸	۳
۲۵	مرصاد العباد	فارسی	نجم‌الدین رازی	۶۵۴	۱
۲۶	مقالات شمس تبریزی	فارسی	جلال‌الدین محمد بلخی	۶۷۲	۱
۲۷	تبصره المبتدی و تذکره المنتهی	فارسی	صدرالدین قونوی	۶۷۳	۱
۲۸	الانسان الکامل	فارسی	عزیزالدین محمد نسفی	۶۸۶	۱
۲۹	کشف الحقایق	فارسی	عزیزالدین محمد نسفی	۶۸۶	۱
۳۰	تحفه اهل العرفان	فارسی	ابراهیم بن صدرالدین روزبهان ثانی	پ. ۶۷۵	۱۱
۳۱	مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه	فارسی	عزالدین محمود کاشانی	۷۳۵	۱
۳۲	مناقب العارفين	فارسی	شمس‌الدین احمد افلاکی	۷۵۵	۳
۳۳	منهج الرشاد	فارسی	ابوبکر بن محمد الخوافی	۸۳۸	۱
۳۴	نفحات الانس	فارسی	عبدالرحمن جامی	۸۹۸	۴۵

* در مورد زمان دقیق وفات برخی از این مؤلفان تردیدهایی وجود دارد. در اینجا معروف‌ترین قول آورده شد.

ماهیت رؤیا از دیدگاه عارفان مسلمان

دانشمندان علوم تجربی عمدتاً ماهیت و کارکرد معنوی رؤیاهای را نادیده می‌گیرند یا این مباحث را خارج از حیطه تخصص خود می‌دانند.^۱ به طور مثال، بر اساس یک تعریف، دانشمندان علوم تجربی، رؤیا را نوعی شبیه‌سازی ذهنی دنیای واقعی می‌دانند.^۲ اما عارفان مسلمان معتقدند که در رؤیا آگاهی از غیب امکان‌پذیر است و این موضوع را واضح‌ترین دلیل بر وجود عالم ملکوت می‌دانند.^۳ آن‌ها با استناد به آیات قرآن و روایات، اصالت رؤیا را تأیید می‌کنند. مثلاً، به آیه «لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ» (یونس: ۶۴) استناد می‌کنند، که پیامبر اکرم (ص) در تبیین آن فرمود: بعد از من چیزی از نبوت جز بشارت‌ها نمی‌ماند و بشارت، رؤیای صالحه‌ای است که بنده مؤمن می‌بیند یا برایش می‌بینند.^۴ بنابراین، از نظر عارفان، رؤیا منبعی است که در زندگی معنوی کارکردهای مهمی دارد.^۵ از نظر آنان اهمیت رؤیا هم‌تراز وحی است، زیرا پیامبر (ص) می‌فرماید: رؤیای صالحه جزئی از ۴۶ جزء نبوت است.^۶ در این باره از عایشه (رض) نقل شده است: «نخستین صورت وحی، رؤیای صادقه بود».^۷

صوفیان با توجه به منابع اسلامی، به طور کلی رؤیا را به ۲ دسته تقسیم می‌کنند: (۱) رؤیای صادقه یا صالحه؛ (۲) اضغاث احلام یا رؤیاهای پریشان. آنان رؤیای صادقه را یکی از روش‌های اطلاع از اسرار ملکوت (مکاشفه) می‌دانند. چنین رؤیایی به گفته محمد

1. Kuiken, D., Lee, M. N., Eng, T., & Singh, T, «The Influence of Impactful Dreams on Self-Perceptual Depth and Spiritual Transformation», *Dreaming*, vol. 16, no. 4, 2006, pp. 258-279.

2. Domhoff, G. W, «*The Emergence of Dreaming: Mind-Wandering, Embodied Simulation, and The Default Network*», Oxford University Press, 2017.

۳. غزالی، ابو حامد محمد، *احیاء علوم الدین*، ترجمه مؤیدالدین خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، ج ۶، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ش، ج ۴، ص ۸۹۲.

۴. این روایت در کتب روایی سنی و شیعی نقل شده است. مجلسی، محمدباقر، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، به کوشش هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۴ق، ج ۲۵، ص ۳۰۴.

۵. قشیری، ابوالقاسم، *رساله قشیریة*، ترجمه ابوعلی عثمانی، به کوشش بدیع‌الزمان فروزانفر، ج ۴، تهران، ۱۳۷۴ش، ص ۶۹۶؛ الخرگوشی، ابوسعید، *تهذیب الاسرار فی أصول التصوف*، به کوشش امام سیدمحمدعلی، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۷ق، ص ۵۱۰.

۶. بخاری، محمد بن اسماعیل، *صحیح بخاری*، ترجمه عبدالعلی نوری احراری، تربت جام، ۱۳۸۶ش، ج ۷، ص ۳۳۲.

۷. همان، ص ۳۲۹؛ ابن عربی، محی‌الدین، *فصوص الحکم*، تهران، الزهراء، ۱۳۷۰ش، ص ۹۹.

بن واسع مؤمن را شاد می‌کند و او را نمی‌فربید.^۱

رؤیای صادقه شرایط خاصی دارد؛ از دیدگاه ابوطالب مکی (م. ۳۸۳هـ.ق)، وقتی بنده‌ای با طهارت بخوابد روحش به عرش عروج می‌کند و رؤیایش صادقه است، وگرنه روحش از رسیدن به بلوغ و کمال بازمی‌ماند و رؤیاهایش مشوش و پریشان خواهد بود.^۲ غزالی (م. ۵۰۵هـ.ق) این نظر مکی را به پیامبر (ص) نسبت می‌دهد.^۳ بنابراین، تزکیه اصل اساسی اصالت رؤیاهای صوفیان است. همچنین خلیفات انسان در رؤیای او مؤثر است به طوری که انسان راستگو خوابش نیز راست و درست خواهد بود.^۴ خواجه نصیرالدین طوسی (م. ۶۷۲هـ.ق) صداقت را در نیت، عزم و وفای به عهد در تمام حالات می‌داند. بنابراین، هرکس چنین باشد، خواب او صادقه است.^۵

بر اساس نظر صدرالدین قونوی (م. ۶۷۳)، رؤیای صادقه سه شرط دارد: (۱) خالی از تمایلات نفسانی باشد؛ (۲) صحت و سلامتی مغز برقرار باشد؛ و (۳) مزاج فرد سالم باشد. رؤیای صادقه اغلب نیازی به تعبیر ندارد، زیرا پیام الهی را به صورت سراسر است به رؤیابین منتقل می‌کند.^۶ در نقطه مقابل، کسی که فساد و معاصی او بسیار باشد، دلش تاریک می‌شود؛ پس آن چه در خواب می‌بیند، اضغاث احلام است.^۷

عارفان دیدگاه‌های مشابهی را درباره چیستی رؤیا و علت مشاهده آن در عالم خواب مطرح می‌کنند. ابوالقاسم قشیری (م. ۴۶۵هـ.ق) معتقد است «حقیقت رؤیا، خاطری است که به دل می‌آید و احوالی است که در وهم آدمی صورت می‌بندد که یا شیطانی است یا ملکی.»^۸ صدرالدین قونوی (م. ۶۷۳هـ.ق) رؤیا را حاصل دو شرط می‌داند: ۱. صحت و

۱. غزالی، همان، ج ۴، ص ۸۹۸.

۲. مکی، ابوطالب، قوت القلوب فی معامله المحبوب، به کوشش باسل عیون السود، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۷.

۳. غزالی، همان، ج ۱، ص ۷۲۳.

۴. لطف الله بن ابی سعید، ابوروح، حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر، به کوشش شفیعی کدکنی، ج ۶، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۴ش، ص ۸۸؛ قشیری، ص ۶۹۹.

۵. طوسی، محمد بن الحسن، اوصاف الاشراف، به کوشش سیدمهدی شمس‌الدین، ج ۳، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۷.

۶. قونوی، صدرالدین، فکوک، ترجمه محمد خواجه‌جوی، تهران، مولی، ۱۳۷۱ش، ص ۴۰.

۷. غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۴، ص ۸۹۱.

۸. قشیری، صص ۶۹۷-۶۹۹.

سلامت قوای دماغی، ۲. اتصال مثال مقید آدمی به عالم مثال مطلق.^۱

عزیزالدین نسفی (م. ۶۸۶ هـ.ق) دو سبب برای دیدن رؤیا بیان می‌کند: (۱) حواس اندرونی که هم سبب رؤیاهای بی‌معنا و هم سبب رؤیاهای دارای تعبیر می‌شوند؛ (۲) ملائکه سماوی.^۲ مستملی بخاری (م. ۴۳۴ هـ.ق) با استناد به روایات معتقد است که اصل و منشأی خواب به واسطه فرشته‌ای به نام اصطرائیل است که لوح محفوظ نزد اوست. اگر مقرر باشد به بنده‌ای خبری برسد، از آن لوح است و در خواب به او نشان داده شود.^۳ در حقیقت، معبر کسی است که با ملک‌الرؤیا آشنایی دارد و می‌داند که هر صورتی در خواب به چه معنایی دلالت دارد.^۴ ابن عربی (م. ۶۳۸ هـ.ق) نیز فرشته را واسطه دیدن رؤیا می‌داند، اما از او به روح یاد می‌کند و می‌گوید خداوند او را بر رؤیا گماشته است که در دستش صوری است که رؤیابین می‌بیند.^۵ نسفی نیز معتقد است در هنگام خواب، فرد با ملائکه سماوی مناسب می‌یابد و این دو، مانند دو آینه در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند و هر آنچه در آن باشد، در این منعکس می‌شود و ملائکه آسمانی، رؤیای صادقه را به شخص خفته القا می‌کنند.^۶

غزالی می‌گوید خداوند قضا و قدر کل مخلوقات و وقایع عالم را از ابتدای عالم تا پایان آن را در لوح محفوظ یا کتاب مبین نگاشته است. معنی خواب این است که حواس متوقف شوند و چیزی بر دل وارد نکنند. هنگامی که آدمی از حواس و خیال‌رهایی یابد، حجاب میان او و لوح محفوظ برداشته می‌شود و از حقایق موجود در لوح محفوظ چیزی در دلش می‌افتد. خواب موجب توقف حواس می‌شود؛ اما بازدارنده خیال نیست. پس خیال، زودتر از صورتی که در دل نقش بسته است، عمل می‌کند و آن صورت را به مثالی که شبیه آن باشد، حکایت می‌کند. خیال در حافظه می‌ماند، و وقتی که آدمی بیدار می‌شود، جز خیال چیز دیگری در یاد ندارد. از این رو به معبر نیاز است تا بگوید این خیال حاکی از

۱. قونوی، ص ۳۹.

۲. نسفی، عزیز الدین، *الإنسان الكامل*، ج ۸، تهران، انتشارات طهوری، ۱۳۸۶ش، ص ۲۶۲.

۳. مستملی بخاری، *شرح التعرف لمذهب التصوف*، به کوشش محمد روشن، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۶۳۵.

۴. غزالی، شیخ احمد، *مکاتبات خواجه احمد غزالی با عین‌القضات همدانی*، به کوشش نصرالله پورجوادی، تهران، خانقاه نعمت‌اللهی، ۱۳۵۶ش، ص ۵۲.

۵. ابن عربی، محی‌الدین، *فتوحات مکیه*، بیروت، دارالصادر، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۷۷.

۶. نسفی، ص ۲۶۲.

کدام معنی است.^۱

در مجموع، از نظر عارفان مسلمان، رؤیا یا به عوامل بیرونی یا به انفعالات درونی وجود آدمی مرتبط می‌شود. برخی فرشتگان را عامل آن می‌دانند و برخی نیز رؤیا را بازتاب رفتار و گفتار و اندیشه روزانه فرد در بیداری را عامل مشاهده چنین صوری در خواب می‌دانند. برخی نیز دیدن رؤیا را ناشی از اتصال خیال مقید آدمی به خیال مطلق یا عالم مثال می‌دانند.

کارکرد رؤیا در عرفان اسلامی

ما با بررسی رؤیاها توانستیم بازنمایی و کارکرد آن را در ۳ دسته‌بندی کنیم: (۱) راه ارتباط با عالم غیب و کسب معرفت؛ (۲) وسیله اعتباربخشی؛ (۳) بازخورددهنده و نشان‌دهنده عاقبت امور و اعمال جوارحی و جوانحی. باید توجه داشت که همه این کارکردها با هم مرتبطند.

۱. راه ارتباط با غیب و کسب معرفت

مهمترین کارکرد رؤیا برای عارفان مسلمان ارتباط با غیب و کسب معارف از عوالم ناشناخته و نامحسوس است. در این رؤیاها افراد با حقایقی ارتباط برقرار می‌کنند که در عالم بیداری این امکان وجود ندارد. حاصل چنین ارتباطی، دستیابی به معرفت باطنی و اطلاع از عوالم غیبی است. ارتباط با عالم غیب در رؤیا صورت‌های مختلفی دارد:

۱.۱. ارتباط با خدا

مهم‌ترین نوع از این دسته از رؤیاها، آن‌هایی است که رؤیابین ارتباط با خداوند را گزارش می‌کند. اهمیت چنین رؤیاهایی در این است که ارتباط با خداوند به صورت گفتگو تنها مختص برخی از پیامبران است، اما برخی از عارفان، مدعی چنین ارتباط مستقیمی با خداوند در عالم رؤیا شده‌اند. در تعبیر اینگونه رؤیاها به نقل از ابن سیرین گفته شده است: «هرکس خداوند را در خواب ببیند وارد بهشت شود».^۲ گاهی این نوع رؤیاها که بر اثر شدت غلبه خواب برای صوفیان اتفاق می‌افتد، به سبب تزکیه باطن و پاداش شب‌زنده‌داری و گذران شب به تهجد و عبادت است؛ نقل شده است: شاه شجاع کرمانی (م. اواخر قرن سوم هـ.ق) به بی‌خوابی عادت کرده بود. وقتی خواب بر او غلبه کرد، حق تعالی را در رؤیا

۱. غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۴، صص ۸۹۲-۸۹۳.

۲. اصفهانی، ابونعیم، حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، قاهره، دار ام‌القراء للطباعة و النشر، بی تا، ج ۲، ص ۲۷۶.

دید.^۱

در این نوع رؤیاها، رؤیابین از خداوند جویای مسائل سلوکی و معنوی می‌شود؛ همانطور که بایزید بسطامی (م. ۲۳۴ یا ۲۶۱هـ.ق) از او سوال می‌کند «راه چگونه است به تو؟ گفت: از نفس دست بدار و بیا».^۲ یا اینکه گفتگوی بین رؤیابین و خداوند در رؤیا، محبت خدا را نسبت به فرد آشکار می‌سازد و رؤیا صحنه معاشقه بین خدا و بنده می‌شود.^۳ در برخی موارد نیز رؤیابین دغدغه ذهنی خود را نسبت به مسئله‌ای از خداوند می‌پرسد؛ برای نمونه ابراهیم بن فاتک از خداوند می‌پرسد، «خداوندا! این چه عاقبتی بود که برای حسین (حلاج) (م. ۳۰۹هـ.ق) رقم زدی؟ گفت: سر خود بر او آشکار ساختم با خلق بازگفت، او را عطایی دادم رعنا گشت، خلق را به خود دعوت کرد» (ادعای ربوبیت).^۴ موارد دیگر در این رؤیاها درخواست‌های مادی از خداوند،^۵ و تشویق یا توبیخ در عالم رؤیا از جانب خداوند است.^۶

۲.۱. ارتباط با فرشتگان، هاتف غیبی و شیاطین

صورت دیگر این کارکرد از رؤیاها، ارتباط با فرشتگان و شیاطین در عالم رؤیاست. در این رؤیاها، رؤیابین با فرشتگان و یا حتی ابلیس و شیاطین ارتباط برقرار می‌کند. در برخی از این رؤیاها، فرشتگان نقش راهنما دارند و معرفتی را به رؤیابین می‌دهند. برای نمونه همسر حکیم ترمذی در رؤیا فرشته‌ای را می‌بیند که آن فرشته معارفی را برای او نقل می‌کند تا به همسرش بگوید.^۷

در رؤیایی دیگر ابراهیم ادهم (م. ۱۶۱هـ.ق)، جبرئیل را در رؤیا می‌بیند و در این رؤیا

۱. قشیری، صص ۷۰۲-۷۰۳: ۲۲. علی بن عثمان هجویری، *کشف المحجوب*، به کوشش ژوکوفسکی، ج ۴، تهران، طهوری، ۱۳۷۵ش، ص ۲۱۱.

۲. قشیری، ص ۷۰۵.

۳. سهلگی، محمد بن علی، *دفتر روشنائی (ترجمه کتاب النور)*، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، ج ۲، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۴ش، صص ۲۰۷-۲۰۸.

۴. انصاری، خواجه عبدالله، *طبقات الصوفیه*، به کوشش محمد سرور مولائی، تهران، توس، ۱۳۶۲ش، ص ۳۸۲.

۵. جامی، عبدالرحمن، *نفحات الانس*، به کوشش محمود عابدی، ج ۳، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۵ش، ص ۳۵۴.

۶. اصفهانی، ج ۸، ص ۳۳۶.

۷. ترمذی، ابو عبدالله محمد بن علی، *ختم الاولیاء*، به کوشش عثمان یحیی، ج ۲، بیروت، مهد الآداب الشرقیة، ۱۴۲۲ق، صص ۲۱-۲۳.

درمی‌یابد که دوستی اولیای الهی هم‌پایه دوستی خداوند است.^۱ حتی در برخی از رؤیایا نیز ویژگی‌های محبان و عاشقان حقیقی خداوند نیز بیان می‌شود.^۲ چنین رؤیاهایی می‌تواند به طور غیرمستقیم تأکید و تصدیقی بر اهمیت محبت در طریق تصوف باشد.

گاهی نیز این رؤیایا کارکرد سلوکی دارد؛ برای نمونه، در رؤیایی، فرشته‌ای بیان می‌کند که دستیابی شیخ نجم‌الدین کبری (م. ۶۱۸هـ.ق) به اسم اعظم به سبب مجاهدات و ریاضت‌های بسیار بوده است.^۳ چنین رؤیایی همچنین می‌تواند نوعی تأیید و اعتباربخشی به افراد خاص باشد.^۴

در برخی رؤیایا نیز فرشتگان مؤید سخن یا عملی هستند؛^۵ و نتیجه اعمال را در دنیای اخروی نشان می‌دهند.^۶ رؤیاهایی نیز ثبت شده است که رؤیابین صدایی در رؤیا می‌شوند که منشأ آن ناشناخته است. در ادبیات اسلامی از چنین صدایی به هاتف غیبی یاد می‌شود که ممکن است هرکس آن صدا را بشنود. این دست رؤیایا نیز معرفت‌بخش^۷، هشداردهنده^۸، توبیخ‌کننده^۹، وسیله دستیابی به رزق مادی^{۱۰}، یا دستور انجام کاری^{۱۱} هستند. در آثار عرفانی گزارش‌هایی نیز از دیدن ابلیس و شیاطین در رؤیا آمده است. در این رؤیایا

۱. عطار نیشابوری، فریدالدین، تذکره الاولیاء، به کوشش محمد استعلامی، ج ۱۶، تهران، زوار، ۱۳۸۶ش، ص ۳۴.
۲. مکی، ج ۱، ص ۱۶.
۳. کبری، شیخ نجم‌الدین، فوائج الجمال و فوائج الجلال، به کوشش یوسف زیدان، ج ۲، مصر، دارالسعاد الصباح، ۱۴۲۶ق، ص ۲۴۸.
۴. غزالی، احیاء علوم‌الدین، ج ۱، صص ۵۳۲-۵۳۳؛ ج ۴، ص ۹۰۱.
۵. همان، ج ۴، ص ۸۹۸؛ جامی، ص ۵۹۹.
۶. قشیری، ص ۴۲.
۷. اصفهانی، ج ۱۰، ص ۳۸۴؛ ابو عبدالرحمن سلمی، طبقات الصوفیه، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۲، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق، ص ۲۰۴؛ رازی، نجم‌الدین، مرصاد العباد، به کوشش محمدامین ریاحی، ج ۸، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۹ش، ص ۴۳۰؛ جامی، ص ۱۰۵.
۸. ترمذی، ص ۲۷.
۹. انصاری، ص ۳۸۲؛ اصفهانی، ج ۳، ص ۴۶.
۱۰. سهروردی، شهاب‌الدین، عوارف المعارف، ترجمه ابومنصور اصفهانی، ج ۲، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۵ش، ص ۷۵.
۱۱. جامی، ص ۲۲۹.

ابلیس در فریفتن صوفیان مخلص اظهار عجز و ناتوانی می‌کند^۱ و تنها حیلۀ باقی مانده خود برای اغوای برخی صوفیان را صحبت کودکان بیان می‌کند^۲ و یا می‌کوشد از طریق رؤیا نقطه ضعفی از صوفیان بیابد تا به واسطه آن به آنان نزدیک شود^۳. ابلیس در برخی از این رؤیاهای تنها ترس خود را نور دل آنان می‌داند^۴.

شاید بتوان هدف از نقل رؤیاهایی که درباره عجز ابلیس و شیاطین در فریفتن صوفیان است را تلاشی برای تثبیت جایگاه آنان در بین مسلمین و اعتباربخشی به طریق تصوف دانست.

۳.۱. ارتباط با پیامبران و اولیای الهی

صورت دیگر این رؤیاهای ملاقات با اولیای الهی است و این رؤیا چنان اهمیتی در طریق تصوف دارد که سخن نقل شده از شخص رویابین، به عنوان سخنی معتبر تلقی شده و بدان استناد می‌شود. در آثار عرفانی یکی از مهمترین رؤیاهای پیامبران است. پرتکرارترین شخصیت در رؤیاهای پیامبر اسلام (ص) است و رؤیاهای مرتبط با عیسی (ع) در مرتبه دوم قرار می‌گیرد. تعداد اندکی از این رؤیاهای نیز به حضرت موسی (ع)، حضرت عیسی، یعقوب، ابراهیم و آدم و یوسف اختصاص دارد.

به هرحال پیامبر اسلام در عرفان اسلامی از جایگاه خاصی برخوردار است و طبیعی است که بیشتر رؤیاهای به ایشان اختصاص داشته باشد. رؤیاهای مرتبط با پیامبر اسلام را در چند موضوع می‌توان دسته‌بندی کرد: (۱) دستور انجام کاری از جمله تألیف کتاب یا نام‌گذاری اثری، دستگیری از خلاق، و احترام یا خدمت به شخصی^۵؛ (۲) توبیخ افراد به سبب عمل یا سخنی^۶؛ (۳) تأیید روش و منش افراد و صوفیان و یا کتابی^۷؛ (۴)

۱. غزالی، *احیاء علوم الدین*، ج ۴، صص ۸۹۹-۹۰۰.

۲. سلمی، ص ۱۸۶.

۳. قشیری، ص ۶۲۰.

۴. همان، ص ۷۲۰.

۵. ابن عربی، *فصوص الحکم*، ص ۴۷؛ جامی، ص ۵۴۷؛ انصاری، ص ۶۰۷؛ هجویری، ص ۱۱۱.

۶. همدانی، *عین القضاة، تمهیدات*، به کوشش عقیف عسیران، ج ۴، تهران: منوچهری، ۱۳۷۳ش، صص ۳۵۳-۳۵۴؛ روزبهان ثانی، ابراهیم بن صدرالدین، *تحفه أهل العرفان*، به کوشش جواد نوربخش، ج ۲، تهران، یلدا قلم، ۱۳۸۲ش، ص ۵۴؛ عطار، صص ۱۸۶-۱۸۸، ۵۰۵.

معرفت‌بخشی^۲؛ ۵) رسانیدن پیام یا توصیه‌ای به کسی^۳؛ ۶) تحذیر و تشویق^۴؛ ۷) شفاف‌بخشی به رؤیابین^۵؛ ۸) پرسیدن سوال و دریافت پاسخ^۶؛ ۹) درخواست‌های مادی و معنوی از پیامبر^۷.

رؤیاهای مرتبط با سایر پیامبران نیز یا در ارتباط با انحراف پیروان ایشان و تعدی‌شان در جهان اخروی است^۸ که به نحوی اثبات حقانیت دین اسلام است، یا اطلاع از حالات و مقام معنوی آن پیامبران است^۹. همچنین در برخی رؤیاهای نیز از آنان سؤال‌هایی می‌شود و آنان پاسخ می‌گویند. ۱۰ محتوای رؤیاهای مرتبط با اولیای الهی نیز دریافت توصیه و پندی معنوی و سلوکی و یا پاسخ سؤالات از آنان است^{۱۱} و در معدود مواردی از آنها نیز پیشگویی از آینده می‌شود.^{۱۲}

۴.۱. ارتباط با ارواح درگذشتگان

اطلاع از آخرت برای صوفیان و هر فرد مسلمانی اهمیت زیادی دارد. در این رؤیاهای رؤیابین روح یکی از درگذشتان را می‌بیند و از او سؤالاتی می‌کند؛ بیشتر این سؤالات ناظر به عاقبت شخص متوفی است. این رؤیاهای محل ملاقات با ارواح خویشان یا دوستان

۱. غزنوی، سدیدالدین محمد، *مقامات ژنده پیل*، تهران، چ ۳، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۴ش، صص ۱۱۷-۱۱۸؛ سهروردی، ص ۹۳؛ جامی، صص ۳۷۷-۳۷۸؛ اصفهانی، ج ۳، ص ۱۱۴، ۱۱۵؛ عطار، ص ۶۲؛ هجویری، ص ۱۱۶.
۲. ابوبکر بن محمد الخوافی، *این برگ‌های پیر (منهج الرشاد)*، ج ۲، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳ش، ص ۵۳۴؛ جامی، ص ۵۵۶، ۱۶۲؛ قشیری، ص ۵۷۱؛ عطار، ص ۱۶۲.
۳. عین‌القضات، صص ۲۳۴-۳۵۳.
۴. نسفی، ص ۲۲۷؛ هجویری، ص ۲۷۵.
۵. ترمذی، ص ۲۸.
۶. جامی، صص ۴۳۰-۴۳۱؛ قشیری، ص ۳۱۹.
۷. اصفهانی، ج ۸، ص ۳۴؛ قشیری، ص ۷۰۵؛ هجویری، صص ۴۱۴-۴۱۵؛ انصاری، ص ۴۶۰؛ جامی، ص ۴۲۴.
۸. میبدی، رشیدالدین ابوالفضل، *کشف الأسرار و عادة الأبرار*، به کوشش علی اصغر حکمت، ج ۵، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۵.
۹. هجویری، ص ۵۶؛ عطار، ص ۲۹۱.
۱۰. قشیری، ص ۲۴۹.
۱۱. سلمی، ص ۱۱۶؛ میبدی، ج ۶، ص ۵۴۷؛ قشیری، ص ۷۰۶؛ عطار، صص ۲۹۷-۲۹۸؛ ۴۵۶-۴۵۷؛ جامی، ص ۴۰، ۲۱۳.
۱۲. جامی، ص ۴۷۴.

رؤیابین و یا صوفیان برجسته است. در چنین رؤیاهایی، پرسش شاخص این است که خداوند با شخص متوفی چه کرد یا پاسخ نکیر و منکر را چگونه داده است؟^۱

در پاسخ به سؤال، نخست آنانی که نجات یافته‌اند و جایگاه مناسبی در عالم آخرت به دست آورده‌اند، دلایل نجاتشان را بیان می‌کنند: عده‌ای آن را فضل و لطف الهی^۱، عده‌ای عمل یا حالات سلوکی خاصی همچون شب‌زنده‌داری^۲، ذکر و تسبیح خداوند^۳، خوف^۴، جوع، ورع^۵، فقر و دوری‌گزینی از دنیا^۶، حزن^۷، صبر بر بلاها و آزار خلق^۸، تعامل صحیح با خدا همچون تعظیم او در دنیا و عدم التفات به خلق^۹، استغفار^{۱۰}، حسن ظن به خدا^{۱۱}، اعتقاد درست^{۱۲}، شرمساری از خداوند^{۱۳}، طلب بخشش و نجات اخروی از او^{۱۴}، شاد کردن قلب اولیای الهی و دعای خیرشان در حق فرد متوفی، تکریم اولیای الهی^{۱۵}، و در برخی از رؤیاهای نیز عامل نجات را مسائل اخلاقی همچون دوری از شوخی و بیهوده‌گویی^{۱۶}، اهتمام به تأمین معاش خانواده، استجاب درخواست کسی^{۱۷} و صدقه دادن^{۱۸} بیان می‌کنند.

در مقابل، عوامل دوری از نعمت‌های بهشتی در این رؤیاهای نیز رذایل اخلاقی همچون

۱. قشیری، ص ۷۱۹؛ خرگوشی، ص ۵۱۰، عطار، صص ۳۴-۳۵؛ ۴۷۱؛ ۵۷۵.

۲. غزالی، *احیاء علوم الدین*، ج ۴، ص ۹۰۰؛ مروزی، *قطب‌الدین منصور بن اردشیر، مناقب الصوفیه*، به کوشش

نجیب مایل هروی، تهران، مولی، ۱۳۶۲ش، صص ۵۳-۵۴.

۳. غزالی، *همان*، ص ۹۰۲؛ خرگوشی، ص ۵۱۳.

۴. میبیدی، ج ۸، صص ۱۱۵-۱۱۶.

۵. عطار، صص ۱۱۶-۱۱۷، ۲۰۰.

۶. خرگوشی، ص ۵۱۰؛ عطار، ص ۲۲۸.

۷. خرگوشی، صص ۵۱۱-۵۱۲؛ غزالی، *همان*، ص ۸۹۸.

۸. هجویری، ص ۴۶۹.

۹. اصفهانی، ج ۸، ص ۱۷۱.

۱۰. *همان*، ص ۱۰۴؛ عطار، ص ۵؛ جامی، ص ۶۰.

۱۱. میبیدی، ج ۱، ص ۳۷۲؛ قشیری، ص ۲۰۰، ۲۰۲؛ خرگوشی، ص ۵۱۰.

۱۲. عطار، ص ۲۲۶.

۱۳. غزالی، *همان*، ص ۹۰۲؛ عطار، صص ۲۹۸-۲۹۹.

۱۴. میبیدی، ج ۵، ص ۳۱۰؛ خرگوشی، ص ۵۱۲.

۱۵. عطار، صص ۷۵، ۲۲.

۱۶. غزالی، *احیاء علوم الدین*، ص ۸۹۷.

۱۷. عطار، صص ۲۴۸، ۲۸۵.

۱۸. غزالی، *همان*، ص ۹۰۳.

عدم رد امانات^۱، ریاکاری در طریق تصوف برای جلب توجه و احترام خلق^۲ معرفی شده است. در این دسته از رؤیاهای عرصه قیامت و جهان پس از مرگ هولناک توصیف شده است^۳ به طوری که در رؤیایی، ابوعلی دقاق (م. ۴۰۵هـ.ق) آرزوی بازگشت به دنیا دارد تا تنها کاری که انجام دهد بر حذر داشتن مردم از آن روز باشد.^۴

موضوع دومی که در چنین رؤیاهایی مطرح می‌شود، نحوه پاسخ به سوالات نکیر و منکر^۵ است. این سؤال معمولاً از صوفیان برجسته‌ای همچون رابعه عدویه (م. ۱۸۰ یا ۱۸۵هـ.ق) بایزید بسطامی، جنید بغدادی (م. ۲۹۷هـ.ق) و شبلی (م. ۳۳۴هـ.ق) پرسیده می‌شود.

صحنه‌ای که از این مواجهه توصیف می‌شود به نحوی مفاخره این صوفیان در توحید خداوند و یا معاشقه با محبوبشان است. رابعه در پاسخ، عشق خود به خداوند را اقرار می‌کند^۶ بایزید پاسخ این سؤال آنان را به خدا واگذار می‌کند و می‌گوید: اگر من بگویم او خدای من است، چیزی نیست؛ تا خداوند مرا بنده خود ندادند، هر چقدر اقرار کنم که او خدای من است، فایده‌ای ندارد^۷. جنید در پاسخ این دو فرشته که رب تو کیست می‌خندد و می‌گوید من در عالم ذر، در پاسخ به «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» (اعراف: ۱۷۲) بله گفته‌ام؛ کسی که پاسخ خدا را داده است، از شما چه باکی دارد.^۸

۲. وسیله اعتباربخشی

بخش قابل توجهی از رؤیاهای جمع‌آوری شده مرتبط با اعتباربخشی به یک شخص، کتاب یا عقیده است. از آنجا که سلوک عرفانی اساساً با شیخ یا مراد آغاز می‌شود، در اغلب آثار عرفانی شیوخ از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. حتی برای بالابردن اعتبار ایشان از

۱. قشیری، ص ۱۷۲.

۲. انصاری، ص ۵۴۰.

۳. عطار، ص ۳۹۳.

۴. جامی، ص ۲۹۹.

۵. یا بَشِيرٌ و مَبِشْرٌ، نام دو فرشته‌ای است که در شب اول بعد از دفن، وارد قبر شده و از اعتقادات و اعمال متوفی سؤال می‌کنند.

۶. عطار، ص ۷۵.

۷. سهلگی، ص ۳۵۳.

۸. عطار، ص ۳۹۳.

کرامت‌سازی نیز اجتناب نشده است.

در بیشتر آثار عرفان اسلامی رویکرد نویسندگان نسبت به اولیای دین یا عارفان پیشین رویکردی توأم با احترام و قداست است که در این باره به احادیث نبوی و سخنان شیوخ صوفیه نیز استناد می‌شود.^۱ علاوه بر این محل دفن صوفیان، خانقاه‌ها و همچنین شهر سکونت ایشان از این قاعده مستثنی نبوده است. این احترام نسبت به اولیای دین و مکان‌های مقدس نیز قطعاً در رؤیاهای صوفیان مؤثر بوده است^۲ و اهمیت رؤیا در موضوع اعتباربخشی نیز به صورت مستقیم و غیرمستقیم با اولیای الهی در ارتباط است.

۱.۲. اعتباربخشی به یک فرد

قسمتی از چنین رؤیاهای اختصاص به اعتباربخشی به یک فرد دارد؛ این افراد شامل صحابه پیامبر، صوفیان، فقیهان و یا در برخی موارد افراد بی‌نام نشان است. در این رؤیاهای شخص خاصی برجسته می‌شود و احترام ویژه‌ای در این رؤیاهای می‌یابد. برای نمونه خادمه بایزید خداوند را در خواب می‌بیند که می‌گوید «همگان، جز مرا می‌طلبند مگر بایزید که او مرا طلبید.»^۳ یا عمر معدآبادی در رؤیا می‌بیند آتش دوزخ او را نمی‌سوزاند؛ ندایی می‌شوند که آتش دوزخ را با شیخ الاسلام احمد جام (م. ۵۳۶هـ.ق) و دوستان او کاری نیست.^۴

در رؤیایی از پیامبر درباره صراط مستقیم سوال می‌شود؛ و پیامبر سنت خود و خلفای راشیدن را صراط مستقیم معرفی می‌کند که به نحوی اعتباربخشی به خلفاست.^۵ و یا اینکه در رؤیاهای پیامبر به صورت‌های مختلف مانند نسبت دادن برخی افراد به خود،^۶ همراهی و مصاحبت افراد با او در عالم رؤیا،^۷ تأکید بر برتری و مقام معنوی کسی،^۸ تأیید علم دینی

۱. محمود بن عثمان، *مفتاح الهدایة و مصباح العنایة*، به کوشش منوچهر مظفریان، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۰ش، صص ۱۳۷-۱۳۸.

۲. ر.ک: انصاری، ص ۹.

۳. سهلگی، ص ۱۶۱.

۴. غزنوی، ص ۱۵۶.

۵. میبیدی، ج ۱، ص ۱۷.

۶. عین‌القضات، ص ۲۴۳.

۷. ترمذی، ص ۲۷؛ عطار، صص ۳۳۳-۳۳۴.

۸. اصفهانی، ج ۳، صص ۱۱۴-۱۱۵؛ قشیری، ص ۷۰۵؛ هجویری، ص ۶۴؛ انصاری، ص ۹۶؛ عطار، ص ۶۲؛ محمد ابن منور میهنی، *اسرار التوحید*، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، ج ۷، تهران، آگاه، ۱۳۸۶ش، ص ۱۴۱؛ غزنوی، صص ۱۱۷-۱۱۸؛ جامی، ص ۳۷۸.

کسی،^۱ توییح رؤیابین به سبب ندانستن قدر کسی^۲ اعتبار آنان را تأیید می‌کند. در برخی رؤیایا مقام والای یک شیخ معروف برجسته می‌شود و اعتبار آن شخص در عرفان به مخاطب گوشزد می‌شود.^۳ دسته‌ای دیگر از رؤیایا نیز معرفی‌کننده اولیای گمنام الهی است که مردم به دیده حقارت یا اهانت به آنان می‌نگریستند، اما در عالم رؤیا توسط اولیای الهی یا هاتقی، توییح شده و متوجه می‌شوند آن شخص از اولیای مقرب الهی است.^۴

۲.۲. اعتباربخشی به یک اثر یا نوشته

در آثار اصیل عرفانی رؤیاهایی گزارش شده است که به دستور اولیای الهی کتابی تالیف می‌شود؛ مانند کتاب *فصوص الحکم* که ابن عربی مدعی است این کتاب را پیامبر در رؤیا به او داده است.^۵ در برخی رؤیایا نیز کسی اثری را نوشته است و در رؤیا مورد تأیید پیامبر قرار می‌گیرد. برای نمونه عزیزالدین نسفی در رؤیا پیامبر را می‌بیند که کتاب او را تأیید می‌کند و زمان آشکارسازی آن کتاب را به او می‌گوید و اقبال مردم و اهل علم در آینده به این کتاب را برای او پیشگویی می‌کند.^۶ همچنین در برخی رؤیایا پیامبر برخی از کتب صوفیان مشهور مانند کتاب *قواعد العقائد* غزالی و *مثنوی مولوی* را تأیید می‌کند.^۷ در سایر رؤیاهایی از این دست نیز شخصی اثری نگاشته است و اعتبار و تأیید آن کتاب را در رؤیا از شیخ معروفی دریافت می‌دارد.^۸

۳.۲. اعتباربخشی به یک عقیده یا عقاید یک فرقه

در طول تاریخ اسلام همواره یکی از دغدغه‌های مسلمانان رویارویی آنها با عقاید مختلف

۱. هجویری، صص ۱۱۶، ۱۴۵.

۲. روزبهان ثانی، ص ۵۴.

۳. قشیری، صص ۲-۳؛ خرگوشی، *تهذیب الاسرار*، ص ۵۱۳؛ غزنوی، صص ۳۱۶-۳۱۷؛ انصاری، ۹۳.

۴. انصاری، ص ۳۵۰؛ غزنوی، ص ۱۹۴؛ جامی، صص ۵۹۹، ۴۹۹-۵۰۰.

۵. ابن عربی، *فصوص الحکم*، صص ۴۷-۴۸.

۶. عزیزالدین نسفی، *کشف الحقایق*، به کوشش احمد مهدوی دامغانی، ج ۴، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ش، صص ۳-۴.

۷. جامی، ۳۷۸؛ افلاکی، احمد، *مناقب العارفین*، به کوشش تحسین یازجی، ج ۳، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۷۶۷.

۸. غزنوی، صص ۲۹۷-۲۹۸.

مکاتب کلامی همچون معتزله، اشاعره، اهل حدیث، شیعه و ... بوده است که گاه در صحت آن‌ها تردید می‌کردند و تمیز عقاید صحیح از سقیم، برایشان مشکل می‌نمود؛ صوفیان در این مواقع در عالم رؤیا از اولیای الهی یاری می‌جستند و آن اعتقاد را با ایشان در میان می‌گذاشتند؛^۱ برای نمونه در رؤیایی، پیامبر(ص) در جمعی نشست‌اند و اعتقاد مذاهب مختلف از جمله شافعی، حنفی و روافض بر او عرضه می‌شود و ایشان فقط عقاید روافض را مردود می‌دانند؛^۲ البته باید در نظر داشت که در اکثر این رؤیاهای اعتقاد کلامی خود رؤیابین مورد تأیید قرار می‌گیرد؛ برای نمونه در رؤیایی فردی اشعری‌مذهب، پیامبر را در عالم رؤیا می‌بیند و از او درباره بزرگان اشاعره می‌پرسد؛ و پیامبر هر یک را با القاب بزرگی می‌ستاید که نتیجه رؤیا تأیید و اعتباربخشی به مکتب اشعری از طرف پیامبر است.

مکتب تصوف نیز در چنین رؤیاهایی مورد تأیید قرار می‌گیرد و روش صوفیان اعتبار می‌یابد، در این رؤیاهای روش عارفان از جانب پیامبر تأیید می‌شود و روش فلاسفه مورد طعن و رد قرار می‌گیرد^۳ و در رؤیایی دیگر، شیطان از فریفتن صوفیان احساس عجز می‌کند که نشان از اعتباربخشی به این مکتب و باورمندان به آن دارد؛^۴ یا اینکه شخصی در رؤیا اعتبار یک طریقه و شیوخ آن را از پیامبر دریافت می‌کند.^۵

۳. بازخورد و نشان‌دهنده عاقبت امور و اعمال جوارحی و جوانحی

یکی دیگر از کارکردهای رؤیا که در بررسی رؤیاهای صوفیانه جلب توجه می‌کند، بازخورد باطن یا نتیجه اعمال صوفیان در عالم رؤیاست. از آنجا که صوفیان معتقدند هر پدیده‌ای ظاهر و باطنی دارد و هدف آنان کشف باطن امور است، بنابراین رؤیاهایشان نیز بازخورددهنده باطن گفتار و رفتار آنان در عالم رؤیاست. باور افراد نیز در این رؤیاهای مؤثر است به طوری که آیات قرآن و روایاتی که شخص از پیامبر در مورد باطن برخی از اعمال و اعتقادات شنیده است، عیناً در رؤیا نمود می‌یابد. این رؤیاهای را به ۳ دسته کلی می‌توان تقسیم کرد:

۱. جامی، ص ۴۰.

۲. همان، ص ۳۷۷-۳۷۸.

۳. همان، صص ۴۳۰-۴۳۱.

۴. سلمی، ص ۱۸۶؛ جامی، ص ۵۲۸.

۵. افلاکی، ج ۱، ص ۴۲۸.

۱.۳. رؤیاهای آشکارکننده بازخورد اعمال و حالات در جهان اخروی

در این رؤیاهای، رؤیابین فرد متوفایی را در رؤیا می‌بیند که بازخورد عملی را که در دنیا انجام داده است را در جهان اخروی توصیف می‌کند که با موارد زیر مرتبط می‌شود:

۱.۱.۳. اعتقادات در دنیا؛ در رؤیایی یکی از عارفان متوفی، صحنه هولناک قیامت و رویارویی خود با خداوند را توصیف می‌کند و اذعان می‌دارد که چگونه حسن ظن او به خدا در دنیا بر اساس روایت قدسی که «من با بنده آن کنم که از من چشم دارد و به من گمان برد، و من گمان بردم که بر من رحمت کنی» سبب نجات او می‌شود.^۱

۲.۱.۳. حالات، مقامات و اعمال عرفانی مانند خوف و خشیت از خداوند، شب زنده‌داری، جوع، توجه به حق تعالی و ... که بازخوردش در جهان پس از مرگ، به صورت مقام والا در بهشت محقق می‌شود.^۲

۳.۱.۳. اعمال عادی که مردم در روزمرگی خود انجام می‌دهند: مانند کسی که برای کسب مخارج زندگی و خانواده خود متحمل رنج شود، خداوند در آخرت جایگاه والایی به او عطا می‌کند.^۳

۴.۱.۳. پاداش اخروی به کسی که در حقش ظلم یا عمل ناپسند روا داشته‌اند.^۴ برای نمونه یکی از اولیای الهی می‌گوید: بهشتیان را به خواب دیدم، هر یکی دامن‌ها [پیر] از مروارید و آستین‌ها هم. گفتم: این چه حال است؟ گفتند: ابراهیم ادهم را نادانی سرشکسته است چون او را در بهشت آوردند، فرمان آمد که: دوست مرا ناهلی سر بشکست، این جواهر بر سر او نثار کنید. نثار کردند. جمله اهل بهشت برچیدند، ما را نیز چندینی رسیده است.^۵

۵.۱.۳. حالی و دعایی پیش از مرگ؛ این مورد نیز باطن و نتیجه‌ای عجیب در جهان پس از مرگ دارد؛ مانند فرد دائم الخمری که به سبب یک دعا در آستانه مرگ «یا من له الدنیا و الآخرة، ارحم من لا له الدنیا و لا الآخرة» به مقام معنوی دست می‌یابد که عارف بزرگی همچون ابوالحسن نوری در رؤیا می‌بیند که به او می‌گویند اگر نجات می‌خواهی بر سر قبر

۱. میدی، ج ۱، ص ۳۷۲؛ قشیری، ص ۲۰۰، ۲۰۲؛ عطار، ص ۲۲۶.

۲. میدی، ج ۸، صص ۱۱۵-۱۱۶؛ مروزی، ص ۵۴؛ عطار، صص ۱۱۶-۱۱۷؛ جامی، ص ۶۰.

۳. عطار، ص ۲۴۷.

۴. همان، صص ۶۵۲-۶۵۳.

۵. همان، ص ۱۰۶.

او برو و حاجت بخواه.^۱

۶.۱.۳. اعمال و اخلاق ناپسند؛ حاصل این اعمال توییح در جهان آخرت است مانند رؤیایی که در آن کسی به سبب عدم رد امانت به صاحبش از بهشت منع می‌شود.^۲

۲.۳. رؤیاهای نشان‌دهنده بازخورد اعمال و رفتار در دنیا

در این رؤیاهای نتیجه و بازخورد عمل و اعتقادی در همین دنیا برای رؤیابین محقق می‌شود. با بررسی انجام شده می‌توان این رؤیاهای را به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۱.۲.۳. تأیید و تشویق عملی از جانب خدا، پیامبر یا اولیای الهی: در رؤیایی شخصی پولی را که برای سفر حج اندوخته بود را به دستور شیخ و مراد خود خرج دراویش می‌کند و در عالم رؤیا پیامبر عمل او را تأیید می‌کند.^۳

۲.۲.۳. توییح به سبب عمل یا اعتقادی ناشایست: همچون تحقیر سایرین؛ شخصی از صوفیان بر عجمان با دیده حقارت می‌نگریست در رؤیا می‌بیند همان افراد به بهشت می‌روند و تنها یک عرب در میان ایشان است.^۴

۳.۲.۳. آثار رفتار صوفیانه: همچون عدم درخواست از خلق که حاصلش در رؤیا دلجویی پیامبر(ص) و حوالت آن فرد به یکی از امرا برای تأمین معاش است؛^۵ انفاق در راه خدا که باطنش نوشتن حج مقبول برای اعطاکننده آن است.^۶

۴.۲.۳. نتیجه شر و پایان مصیبت‌بار انجام عمل شرعی پسندیده؛ برای نمونه مالک دینار آرزوی غزوه داشت؛ هنگامی که فرصت آن روی داد دچار تب شدیدی شد و نتوانست در آن شرکت کند. او که خود را به سبب جاماندن مذمت می‌کرد، در رؤیا می‌بیند که اگر به غزوه رفته بود، اسیر می‌شد و به او گوشت خوک می‌خوراندند و اگر آن گوشت می‌خورد کافر می‌شد؛ پس آن تب او را از دچار شدن به کفر بازمی‌دارد.^۷

۱. احمد غزالی، مجموعه آثار فارسی، به کوشش احمد مجاهد، ج ۳، تهران، انتشارات دانشگاه تهران،

۱۳۷۶ش، ص ۱۹۸.

۲. قشیری، ص ۱۷۲.

۳. همان، ص ۷۲.

۴. انصاری، ص ۴۷۳.

۵. عطار، ص ۶۳.

۶. همان، ص ۱۸۵.

۷. همان، ص ۴۳.

نکته جالب برخی از این رؤیاهای اینک که رؤیا و بیداری باهم مرتبط می‌شود و آنچه در رؤیاست عیناً در بیداری محقق می‌شود، مانند رؤیایی که حسن بصری می‌بیند. او آتش‌پرستی را مسلمان می‌کند و به او دست خطی می‌دهد که ضمانت بخشش او از جانب خداوند است. در رؤیا می‌بیند که شمعون جایگاه والایی در بهشت دارد و شمعون دست خط او را باز می‌گرداند و می‌گوید ضمانت درست بود و دیگر نیازی به آن ندارم. هنگامی که از خواب بیدار می‌شود آن کاغذ را در دستان خود می‌یابد.^۱

۳.۳. رؤیاهای نشان‌دهنده باطن اعمال

این رؤیاهای نیز مرتبط با باطن و حقیقت عمل یا اعتقادی است:

۱.۳.۳. اعتقاد نادرست: برای نمونه حاصل اعتقاد به قدر (اختیار) خروج از اسلام و مرگ به اعتقاد زرتشتیان است.^۲

۲.۳.۳. ارتکاب گناه کبیره: در رؤیایی نتیجه غیبت کردن خوردن گوشت مرده در عالم رؤیاست^۳ که باطن این عمل همانی است که در قرآن بدان اشاره شده است.^۴

۳.۳.۳. رفتارهای خلاف طریقت صوفیان؛ همچون باطن انکار یا عدم اجابت درخواست اولیای الهی و نشناختن قدر ایشان که حاصل این عمل در رؤیا به چند صورت نمایان می‌شود: خشم خدا یا پیامبر،^۵ رویارویی با منظره‌ای هولناک در عالم رؤیا؛ بهره‌گرفتن بیش از نیاز از دنیا که باطنش در عالم رؤیا کوردلی دنیا و محروم شدن از همنشینی با فقرا در آخرت است؛^۶ آموختن معارف الهی به غیر اهلش که باطن آن دشمنی با خداست؛^۷ باطن صحبت کودکان، سلطه شیطان بر صوفی است؛ باطن دل‌بستگی به علوم ظاهری دوری از

۱. همان، صص ۳۴-۳۵.

۲. میدی، ج ۱، ص ۶۸۰.

۳. همان، ج ۹، ص ۲۶۲؛ قشیری، ص ۲۳۷.

۴. حجرات: ۱۲.

۵. روزبهان ثانی، ص ۵۴؛ عطار، ص ۱۸۶.

۶. عطار، ص ۷۳؛ غزنوی، صص ۲۰۴-۲۰۵.

۷. سراج، ابونصر، *اللمع فی التصوف*، به کوشش نیکلسون، لیدن، مطبعه بریل، ۱۹۱۴م، صص ۱۹۳، ۲۳۵؛

جامی، ص ۱۶۲.

۸. سلمی، ص ۸۶.

معارف الهی و صحبت اولیای الهی است^۱؛ باطن عدم اجابت درخواست سائل که حاصلش عدم اجابت دعاست.^۲ مؤثر دانستن جز خدا در همه امور و حالات یا به عبارتی عدم باور به «لا مؤثر فی الوجود الا الله» که باطنش شرک است^۳ و بسیاری از رفتارهایی دیگر از که از صوفیان سر می‌زند و بی‌درنگ در عالم رؤیا بازخورد آن را می‌بینند.

نتیجه‌گیری

بنابراین، از نگاه عارفان رؤیا یا به عوامل بیرونی یا به انفعالات درونی وجود آدمی مرتبط می‌شود. برخی از ایشان فرشتگان را عامل آن می‌دانند و برخی نیز رفتار و گفتار و اندیشه روزانه فرد در بیداری را عامل مشاهده چنین صوری در خواب می‌دانند. برخی نیز آن را به واسطه اتصال خیال مقید آدمی به خیال مطلق یا عالم مثال توجیه می‌کنند. اصول تصوف از جمله ظاهر و باطن داشتن پدیده‌های عالم، پابندی به شریعت، تبعیت از شیخ و مراد، احوال و مقامات سلوکی و در نتیجه وصال به حق در این رؤیاها نمایان است. رؤیا نزد صوفیان چنان اهمیت دارد که آن را وسیله‌ای برای درک عوالم غیبی نیز می‌دانند. ایشان نه همه انواع رؤیاها، بلکه تنها رؤیاهای صادقه را روزنه‌ای به عالم غیب می‌دانند و رؤیابین در حالت تزکیه و آمادگی روحی می‌تواند چنین رؤیاهایی را تجربه کند. این رؤیاها می‌توانند همچون کشف و شهود معرفت‌بخش باشند و سالک طریق الی الله از طریق آن معارفی را کسب کند و در سلوک خود از آن‌ها بهره‌مند شود. رؤیاها به ایشان کمک می‌کند که با خداوند، ملائکه، ارواح پیامبران و اولیای الهی و سایر افراد ارتباط برقرار کنند و از طریق این ارتباط، از صحت و سقم و حقیقت باورها، گفتار و کردار خود مطلع شوند.

۱. جامی، ص ۴۳۴.

۲. همان، ص ۲۱۲.

۳. عطار، ص ۱۸۱.

منابع و مأخذ

- ابن ابی سعید، ابو روح لطف الله، حالات و سخنان ابو سعید ابو الخیر، به کوشش شفیعی کدکنی، چ ۶، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۴ش.
- ابن عربی، محی الدین، فصوص الحکم، تهران، الزهراء، ۱۳۷۰ش.
- -----، فتوحات مکیه، بیروت، دارالصادر، بی تا.
- ابو منصور اوزجندی/سعیدالدین حمویه جوینی/ابو بکر بن محمد الخوافی، این برگ‌های پیر، چ ۲، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳ش.
- اصفهانی، ابونعیم، حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، قاهره، دار ام‌القراء للطباعة و النشر، بی تا.
- افلاکی، احمد، مناقب العارفين، به کوشش تحسین یازجی، چ ۳، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۵ش.
- الخرگوشی، ابوسعید عبدالملک بن محمد، تهذیب الاسرار فی اصول التصوف، به کوشش امام سید محمد علی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۷ق.
- انصاری، خواجه عبدالله، طبقات الصوفیه، به کوشش محمد سرور مولائی، تهران، توس، ۱۳۶۲ش.
- آریان، حسین، کمالی بانیانی، مهدی‌رضا، «تحلیلی بر خواب‌ها و رؤیاهای عرفانی از منظر مولانا در مثنوی معنوی»، عرفان اسلامی، س ۱۳، ش ۲، ۱۳۹۵ش، صص ۲۱۳-۲۳۳.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، ترجمه عبدالعلی نوری احراری، تربت جام، ۱۳۸۶ش.
- پیرانی، منصور؛ عظیمی، فاطمه، «آموزه‌های اخلاقی خواب و رؤیا و تأثیر آن بر تحول شخصیت عرفا»، فصلنامه عرفانیات در ادب فارسی، س ۳، ش ۱۱، ۱۳۹۱ش، صص ۸۹-۱۱۱.
- ترمذی، ابو عبدالله محمد بن علی، ختم الاولیاء، به کوشش عثمان یحیی، چ ۲، بیروت، مهد الآداب الشرقیه، ۱۴۲۲ق.
- جامی، عبدالرحمن، نفحات الانس، به کوشش محمود عابدی، چ ۳، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۵ش.
- رازی، نجم‌الدین، مرصاد العباد، به کوشش محمدامین ریاحی، چ ۸، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۹ش.
- رازی، یحیی بن معاذ، ابو زکریا، جواهر التصوف، قاهره، مکتبه الآداب، ۱۴۲۳ق.
- رضایی، احمد؛ اسکندری، بهاء‌الدین، «تحلیل خواب‌های صوفیانه در رساله قشیریه»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، س ۱۰، ش ۱، ۱۳۹۳ش، صص ۶۷-۱۰۵.
- روزبهان ثانی، ابراهیم بن صدرالدین، تحفه أهل العرفان، به کوشش جواد نوربخش، چ ۲، تهران، یلداقلم، ۱۳۸۲ش.
- سراج، ابونصر، اللمع فی التصوف، به کوشش نیکلسون، لیدن، مطبعه بریل، ۱۹۱۴م.
- سلمی، ابو عبدالرحمن، طبقات الصوفیه، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، چ ۲، بیروت، دار

الکتب العلمیة، ۱۴۲۴ق.

- سهروردی، شهاب‌الدین، *عوارف المعارف*، ترجمه ابومنصور اصفهانی، چ ۲، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۵ش.
- سهلگی، محمد بن علی، *دفتر روشنائی (ترجمه کتاب النور)*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چ ۲، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۴ش.
- طوسی، محمد بن الحسن، *اوصاف الاشراف*، به کوشش سیدمهدی شمس‌الدین، چ ۳، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- عطار نیشابوری، فریدالدین، *تذکره الاولیاء*، به کوشش محمد استعلامی، چ ۱۶، تهران، زوار، ۱۳۸۶ش.
- غزالی، ابو حامد محمد، *احیاء علوم الدین*، ترجمه مؤیدالدین خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، چ ۶، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ش، ج ۴، ص ۸۹۲.
- غزالی، ابو حامد محمد، *احیاء علوم الدین*، ترجمه مؤیدالدین خوارزمی، چ ۶، تهران، نشر علمی و فرهنگی.
- غزالی، احمد، *مکاتبات خواجه احمد غزالی با عین القضاة همدانی*، به کوشش نصرالله پورجوادی، تهران، خانقاه نعمت‌اللهی، ۱۳۵۶ش.
- -----، *مجموعه آثار فارسی احمد غزالی*، به کوشش احمد مجاهد، چ ۳، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۶ش.
- غزنوی، سدیدالدین محمد، *مقامات ژنده پیل*، تهران، چ ۳، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۴ش.
- قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم، *رساله قشیریة*، ترجمه ابوعلی عثمانی، به کوشش بدیع‌الزمان فروزانفر، چ ۴، تهران، ۱۳۷۴ش.
- قطب‌الدین منصور بن اردشیر مروزی، *مناقب الصوفیة*، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، مولی، ۱۳۶۲ش.
- قونوی، صدرالدین، فکوک، ترجمه محمد خواجوی، تهران، مولی، ۱۳۷۱ش.
- کبری، شیخ نجم‌الدین، *فوائح الجمال و فوائح الجلال*، به کوشش یوسف زیدان، چ ۲، مصر، دار السعد الصباح، ۱۴۲۶ق.
- مجلسی، محمدباقر، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، به کوشش هاشم رسولی محلاتی، چ ۲، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۴ق.
- محمد ابن منور میهنی، *اسرار التوحید*، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، چ ۷، تهران، آگاه، ۱۳۸۶ش.
- محمود بن عثمان، *مفتاح الهدایة و مصباح العنایة*، به کوشش منوچهر مظفریان، تهران، فرهنگستان

- زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۰ش.
- مستملی بخاری، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد، شرح التعرف لمذهب التصوف، به کوشش محمد روشن، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳ش.
- مکی، ابوطالب، قوت القلوب فی معامله المحبوب، به کوشش باسل عیون السود، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
- میدی، رشیدالدین ابوالفضل، کشف الأسرار و عدة الأبرار، به کوشش علی اصغر حکمت، چ ۵، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱.
- نجفی، عیسی؛ علیرضایی، قدرت الله، «خاستگاه و منشاء خواب‌های مشایخ در تذکره الاولیاء»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، س ۱۵، ش ۱۳۹۸: ۲، صص ۲۵۹-۲۹۲.
- نسفی، عزیز الدین، الإنسان الكامل، چ ۸، تهران، انتشارات طهوری، ۱۳۸۶ش.
- -----، کشف الحقایق، به کوشش احمد مهدوی دامغانی، چ ۴، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ش.
- هجویری، علی بن عثمان، کشف المحجوب، به کوشش ژوکوفسکی / والتین آلکسی یریچ، چ ۴، تهران، طهوری، ۱۳۷۵ش.
- همدانی، عین القضاة، تمهیدات، به کوشش عقیف عسیران، چ ۴، تهران، منوچهری، ۱۳۷۳ش.
- Domhoff, G. W. *The Emergence of Dreaming: Mind-Wandering, Embodied Simulation, and The Default Network*, Oxford University Press, 2017
- Marlow, L. (Ed.). *Dreaming Across Boundaries: The Interpretation of Dreams in Islamic lands*. Ilex Foundation. 2008.
- Green, N, «A Brief World History of Muslim Dreams», *Islamic Studies*, vol.54, no.3-4, 2015.
- Katz, J. G, «An Egyptian Sufi Interprets His Dreams: ‘Abd Al-Wahhâb Al-Sha‘rân1493–1565», *Religion*, vol.27, no.1, 1997.
- Matar, Z, «Dreams and Dream Interpretation in the Faraj al-Mahmum of Ibn Tavis», *The Muslim World*, vol. 80, no.3-4, 1990.
- Sirriyeh, E. «Dream Narratives of Muslims' Martyrdom: Constant and Changing Roles Aast and Present», *Dreaming*, vol.21, no.3, 2011, p168.
- Kuiken, D., Lee, M. N., Eng, T., & Singh, T, «The Influence of Impactful Dreams on Self - Perceptual Depth and Spiritual Transformation», *Dreaming*, vol. 16, no. 4, 2006.